

УДК 930.253(477.52/6)

О. В. Лабур

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ З ЖИТТЯ ХАРКІВ'ЯНОК 1920-Х РОКІВ

Розглянуто проблему формування джерельних матеріалів про життя харків'янок 1920-х років. В центрі уваги інформативний потенціал, тематична вибірка, ідеологічна та гендерна репрезентативність джерельного комплексу.

Ключові слова: харків'янки, інформативний потенціал, гендерна та ідеологічна репрезентативність, джерело, Радянська Україна 20-х рр., жіноча праця, жіноче повсякдення, фемінізація безробіття, «розкріпачення жінки».

Рассмотрено проблему формирования комплекса источников о жизни харьковчанок 1920-х годов. В центре внимания информативный потенциал, тематическая выборка, идеологическая и гендерная репрезентативность материалов.

The problem of the source information about life of women from Kharkiv in 1920s has been considered. The main focus was informative potential, theme selection, ideological and gender representative of the material.

В статті аналізується інформаційна насиченість джерел з історії життя мешканок радянського Харкова в 1920-ті рр. в контексті гендерної теорії. Перспективність аналізу зумовлена як конкретно-історичними умовами їх появи, так і регіональними особливостями ві-дображеної в них інформації. Саме з 1920-х років в діловодну документацію і статистику було започатковано включення жіночих питань. «Жінвідділи», «делегатські збори», «дитячі будинки та яслі», «охорона материнства», «праця жінок та Міжнародний жіночий день» стали не лише новою соціальною риторикою того часу, а й складовими джерельних текстів діловодної документації і статистики. Змінилася також ідеологічна «природа» вже традиційних для «жіночого питання» XIX ст. джерел, таких як періодика, науково-популярна література та мемуари [1]. В них замість суспільного обговорення проблем жіночої емансипації, характерного дорадянському періоду, стала переважати пропагандистська риторика владного протекціонізму [2] з «доказами» переваг і досягнень (явних чи вигаданих) у

«розкріпаченні жінок» радянським суспільством.

Регіональна репрезентативність джерел також має значення, адже саме Харків став своєрідним "бастіоном" жіночої активності як в дорадянські, так і в радянські часи [3]. Ще до встановлення в Харкові радянської влади, тут активно створювалися і діяли різного роду жіночі організації [4], а з приходом більшовиків Харків, як столиця радянської України, став стратегічним центром реалізації радянської програми "розкріпачення жінки". Перший в Україні жінвідділ був створений при Харківському губкомі КП(б)У, а пізніше – Центральний відділ робітниць і селянок при ЦК КП(б)У [5], де працювали відомі "представниці лєнінської гвардії" К. Самойло-ва та В. Мойрова [6]. Отже, можна стверджувати про регіональну унікальність, сконцентрованість важливих сторічних свідчень в джерелах Харкова для історії жінок радянської доби. Проте, пропри очевидну важливість цього питання, історики не виділяли регіональної специфіки джерельного матеріалу, лише зараз відбувається його актуалізація в працях сучасних харківських дослідниць М. Вороніної та Ю. Терещенко [7].

Реальний джерельний масив багатоманітний і складається як з писемних, так і речових, зображальних та усних джерел, але пріоритет, безумовно, належатиме першим. Їх кількісній і якісній перевазі сприяли такі обставини створення, як прогрес в друкарській справі та розвиток паперової індустрії, ініціатива влади по створенню «бібліотечки робітничі і селянки», а також посилення бюрократизації державного управління, коли активно створювалися «паперові» звіти та статистичні матеріали, «демонструючи» переваги радянського проекту жіночої емансипації. Отже, основу джерельної бази з історії харків'янок складатимуть головним чином писемні, переважно документальні джерела. Тож спробуємо їх проаналізувати за такими напрямками:

виявлення спонукальних мотивів появи джерел і, відповідно, їх інформативний потенціал;

окреслення в них історичної тематики і проблематики;

ідеологічна та гендерна репрезентативність джерел.

Проведений аналіз показує, що їм притаманна тематична специфіка, де першочерговою надається проблемі жіночої праці. В матеріалах Харкова фігурують дані про вибірку основних професій харків'янок, їхнє становище на виробництві, умови праці та форми підвищення кваліфікації, звільнення жінки (в тому числі і у зв'язку з вагітністю та народженням дитини) та жіноче безробіття. Логіка створення і масштабність цієї групи джерел стають зрозумілими, коли врахувати головний імператив марксистського варіанту жіночого емансипації – залучення «жіночої статі до суспільного виробництва» і перетворення домашнього господарства, де в основному працювали жінки, в галузь суспільного виробництва [8]. Реалізація цього плану проводиться через матеріали діловодної документації Інспектури та Біржі праці, Губпрофрад і профспілок на підприємствах. Причому, джерельна інформація в них поступово ускладнюється від простої фіксації чисельності працюючих жінок [9] до анкетних даних про стан, а головне, залучення жінок до виробництва [10]. Враховуючи первинні соціальні функції анкет, вони становлять найбільший інтерес, бо відображають два протилежні явища: з одного боку, спостерігається намагання влади фемінізувати робочу силу («вказіть кваліфікації, на яких ще не працюють жінки», «які причини заважають застосовувати та впроваджувати жіночу працю»), з іншого – «м'яку» протидію їй з боку керівників підприємств, на що вказує формальна відповідь-«відписка» («відсутність підготовлених жінок» та немає «запиту на робочу силу»,

«за потребами і можливостями використовується»). Примітно, що всі анкети заповнені начальниками-чоловіками і відтворюють чоловіче «бачення» проблеми жіночої праці, навіть більше – створені для чоловіків-державників, які мають аналізувати ці анкети і, зрештою, вирішувати саму проблему. Тому не дивно, що в ряді анкет відверто звучать патріархатні настрої – жінки «занадто повільно розвивають свої знання» (порівняно з чоловіками – О.Л.) [11].

Чоловічий «стиль» документів з жіночої праці доволі виразно виявляється у матеріалах «Інспектури з охорони праці вагітних жінок» [12]. Доводи інспекторів (а всі прізвища чоловічі) щодо причин звільнення на кшталт «матеріально краще забезпечена» або «розмір зарплати чоловіка 140 руб.» засвідчують «чоловічу» селекцію вагітних, де головним принципом був не сам факт вагітності, а матеріальний і сімейний стан жінки. До того ж, інколи трапляються дозволи на звільнення вагітних, як наприклад, дозволи на звільнення без пояснення жодних причин найбільше згадуваного «старшого інспектора праці Гуляєва». Дискримінація за ознакою материнства відобразилася і у відмові надавати відпустку за вагітністю [13]. Нажаль, документи обмежуються тут лише фіксацією факту порушення і не відомо чи виправлялися вони в подальшому. Проте, очевидним є сприйняття утисків як певного порушення трудової дисципліни, а не як соціальна дискримінація за статевою ознакою.

Протилежні за гендерною репрезентативністю у питанні жіночої праці протоколи всеукраїнських нарад, які проводилися жінвідділами. В них не лише наявна інформація про упередженість значної частини керівництва («в докладній записці промайнула думка про невідповідність жіночої праці, бо там, де чоловік вчиться 1 рік, жінка повинна навчатися 2-3 роки»), а й відчуття жінками свого соціального значення, спроможності змінити ситуацію: «ми повинні зберегти жіночу працю на виробництві» та «поставити питання вивчення жіночої праці» [14]. В той же час, джерела відкривають інший пласт інформації – вплив офіційного дискурсу на свідомість «жінвідділом», як їх тоді називали [15], що найбільше відобразився у вірі в справедливую природу соціалістичної держави і її керівництва відносно жінок.

Другою тематикою документів стала фемінізації безробіття. Його кількісні показники, а саме «рух безробіття серед жінок», представлені у статистичному матеріалі. Але тут стикаємося з рядом проблем, зокрема з відсутністю уніфікованої системи обліку, що пов'язано ймовірно з раннім періодом становлення джерел радянсь-

кої статистики. Є дані Хар-ківського окрвиконкому за 1927 р., де безробіття зросло з 46,9% на початку року до 51,5% наприкінці [16]. А за даними окружної Інспекції праці видаються інші відсотки: зростання безробіття з 42,4% до 45,8% [17] у порівнянні з 1926 на 1929 рр. Бачимо, що відсотки разяться з причин різних систем обліку, які були притаманні тому чи іншому відомству. Окрім того, вони відображають різні процеси: в першому випадку – явне зростання фемінізації безробіття, а в другому – маскулінізацію, адже зі 100% на жінок припадає 45,8%, а на чоловіків відповідно 54,2%. Викликають питання і самі відсотки, оскільки в систему обліку включалися лише ті жінки, що працювали раніше на підприємствах і мали кваліфікацію, поза увагою залишалися хатні робітниці, чисельність яких на той час була значною. Не враховані також некваліфіковані або малокваліфіковані робітниці, до яких слід віднести жінок, що мігрували на заробітки з села до міст. Тож, дані статистики радше відображають тенденцію фемінізації безробіття, а ніж надають об'єктивну інформацію про його масштаби і глибину.

Слід зазначити, що статистичні показники, в силу їхніх кількісних характеристик, не відображають пов'язану з фемінізацією безробіття проблему бідності жінок, боротьбу зі злиднями, особливо серед жінок-одиначок з дітьми, яких тоді було багато з огляду наслідків військових конфліктів, поширенні ідей «стакана води» в 1920-х роках про «вільну любов» та прийнятті демократичного шлюбного законодавства. Лише в «Інструкціях по заповненню статистичної картки по самогубствах 1929 р.» та листах-зверненнях безробітних жінок в державні та партійні структури частково відображені ці явища. Так, в інструкціях визначається: «Відомо, наприклад, ще про такі випадки, коли матір, перебуваючи у великих злиднях і не маючи змоги годувати малих дітей і себе, позбавляє життя одразу й себе, й дітей своїх» [18]. Вірогідність такої інформації підтверджується листами безробітних жінок, що насичені переживаннями та людськими емоціями: «дайте мені роботу, знайте мені залишається покінути з собою і з дитиною», а нижче припис «Прошу ім'ям товариша Леніна» або «надайте мені роботу, дайте можливість стати на ноги, не доводьте до відчаю, бо голод, невдачі перетворюють людину в тварину, а тварина здатна на все» [19]. Хоча в обох джерелах описується одна проблема жіночого безробіття і бідності, але можна констатувати різні способи її вирішення: 1) звернення про підтримку до держави, яка оголосила «охорону жіночої праці»; 2) крайній відчай у пошуках роботи, що

приводив до самогубства. Зауважимо також, що нами не виявлено жодного листа від чоловіків, які б просили надати їм роботу «ім'ям Леніна», а не знайшовши таку, убивали себе і дітей, тож, очевидно, можемо говорити про явище безробіття 1920-х рр. з «жіночим обличчям». Певна річ, розглянуті джерела є унікальними у відтворенні пов'язаного з безробіттям феномену «жіночої» бідності.

Натомість досить типовими є документи про намагання влади організувати життя харків'янок. Так, задекларована робота серед жінок [20] посприяла появі відомостей про підняття владою суспільної активності жінок [21], проведенні з'їздів робітниць і селянок [22], делегатських зборів та оптимізацію роботи жінвідділу [23]. А запланована реконструкція міст по створенню «фабрик-кухонь, комунальних пралень, латалень», «будинків-комун», інституту «громадського виховання дітей» [24] визначила документальні свідчення про відбудову «ночлежних будинків» [25], освітлення вулиць [26], організацію ясель [27], боротьбу з «соціальними захворюваннями» [28], охорону материнства і дитинства [29] та допомогу при пологах [30]. Однак, гонка за показниками «швидкого темпу зростання вільної жінки – активного борця соціалістичного життя» [31] визначила пріоритетність у джерелах демонстрації лише позитивних тенденцій в сфері «розкрячення жінки». Цим «грішать» всі «перевірочні» документи і матеріали про святкування 8 березня. Так, наприклад, «директиви ЦК (по проведенню 8 березня – О.Л.) ще немає», але окружний жінвідділ вже ставить за мету «перевірити і підсумувати в якому стані знаходяться заходи і досягнення за 2 роки в галузі кваліфікації, покращення побуту та висуванню в партію жінок [32]», і це за умов, коли в практиці святкування і так обов'язковим було збирання і систематизація «цифр і фактів зростаючих досягнень», що покладалося на кабінети партроботи та спеціальні, створені до свята, перевірочні комісії [33].

Сфера жіночого повсякдення найповніше представлена в інвентарних описах рухомого майна сімей робітників і службовців за 1925 рік та статистичних даних про прибутки і розтрати сімейних бюджетів за 1928 рік. В перших можна знайти як опис жіночого гардеробу (і кількісні, і якісні показники), так і тогочасні ціни на жіночий одяг [34]. В інших – владну ієрархію в сім'ї, домашній приробіток жінок та гендерну специфіку «квартиранства» [35]. Досить цікаву інформацію про повсякдення в гуртожитках безробітних жінок надають документи «Інспектури праці харківського окрвиконкому (1925-

1926 рр.)». Гриф «секретності» дав можливість поряд з офіційним дискурсом засвідчити реальність гуртожиткового повсякдення: «мешканці ухиляються від самообслуговування в прибиранні гуртожитку», «є група осіб, що, безумовно, займаються проституцією», «існують навіть випадки крадіжок», «в гуртожитку знаходиться їдальня біржі праці, куди приходять чоловіки, що в свою чергу розкладає мешканок гуртожитку». Фактично всіх мешканок поділено за унормованою і девіантною поведінкою, де є «св.домі» жінки, що «цікавляться життям гуртожитку і живуть на комуністичних началах», і «не свідомі», що «займалися проституцією поза гуртожитком», «розкладають інших, приносять з собою солодощі, шоколад, приходять п'яні». Представлена наприкінці аналітична довідка засвідчує квінтесенцію грифу секретності, суть якої зводилася до аналізу фемінізації безробіття («тривалість безробіття та відсутність перспектив на отримання роботи») і конкретної пропозиції, яка б мала дещо змінити (створення «майстерень при гуртожитку») [36]. Знаковим доповненням до цього документу є протоколи засідань комісії «по чистці гуртожитків». Зауважимо, що сам термін «чистка» добре «вкладається» в терміни тоталітарного суспільства з його репресивним апаратом і насиллям, визначаючи кінець строку перебування в гуртожитку та обов'язковому виселенню. Окрім визначення тимчасового проживання, дивує формалізм і необґрунтованість проведення «чистки», жодної логіки у причинах виселення і «залишення» не знайдено [37]. Тож, очевидно, що джерела мають тендерційний та вибірковий характер і несуть лише часткову інформацію про такі ганебні явища і неоднозначність соціальних перетворень суспільства.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що проаналізовані джерела, по-перше, тематично відображають різні за суттю процеси фемінізації: фемінізація робочої сили, яка була ініційована владою, з іншого - фемінізація безробіття, що відображає гендерний «поріг» бідності, злиднів жіночого повсякдення тощо. По-друге, офіційний дискурс появи та текстів документальних джерел, безумовно, визначив їхню односторонню інформативну репрезентативність, що вимагає, в свою чергу, перевіряти достовірність наявної інформації та співставляти її з іншими матеріалами. І, нарешті, по-третє, гендерна експертиза документів виявила приховані шари інформації, пов'язані з пануючими патріархатними стереотипами і міфами.

Вже в XIX ст. «жіноче питання» активно обговорюється на сторінках періодичних видань в брошурах, мемуарах, про що свідчить численні

бібліографічні видання, наприклад: Женский вопрос в мире и у нас: указатель литературы. – Спб, б.р. – 19 с.

Блонина Е. Почему я стала защитницей Советской власти? – Х.: Издание Политотдела Покровсвотрударма и Южфронта, 1920. – 15 с.; Эсбе Ю. Что дала Октябрьская революция женщине? – Вид. 2-ге, вып. – Х.: Гос. изд. Украины, 1925. – С. 12; Ярославский Е. Ленин и раскрепощение женщины. – М.: «Московский рабочий», 1925. – 15 с.

Вже у 1920 р., коли в Україні тільки-но почалась робота партії серед жінок, в першому номері масового жіночого журналу «Комунарка України» відмічалась активність харківських робітниць: «Харківська робітниця не лише сама піднялася на вищу сходинку, але і вигукнула заклик по всій Україні: «Робітниці і незаможні селянки, об'єднуйтеся і поспішайте на допомогу революційним борцям! » » (Коммунарка України, 1920, №1-2, с. 11).

Вороніна М. Гендерне рівноправ'я по-харківськи (друга половина XIX – початок XX ст.) / Марина Вороніна / Гендерна політика міст: історія і сучасність. Вип. 2 / Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Харківська національна академія міського господарства, Харків, 23-24 травня 2007 р.): Наук. зб. – Х.: «Озон-Інвест», 2007. – с. 20-26; її ж: Мешканки Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917). – Автореф. дис. к.і.н. – Харків, 2005; О. Оніщенко Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. – Автореф. дис. к.і.н. – К., 2008.

Терещенко Ю. Інститут жінвідділів в Радянській Україні в 20-х рр. XX ст. / Юлія Терещенко // Університет. – 2009. - № 2. – С. 123.

Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии. – Кишинев: "Катря Молдовеняскэ", 1979. – с. 128, 262-265.

Вороніна М. С. 8 березня на Харківщині 20-30 роки XX століття: соціалізація чи ендерне свято (на архівних матеріалах) / Марина Вороніна // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків: Планета-Прінт, 2009. Вип. 34 – С. 56-58; Терещенко Ю. Інститут жінвідділів в Радянській Україні... – с. 121-127.

Пушкарева Н. Гендерна история и историческое знание / Наталья Пушкарева. – СПб.: Алетейя; АНО «Женский проект СПб», 2007. – С. 141. У 1919 р. В. І. Ленін чітко визначив, що для повного звільнення жінки потрібно, щоб «жінка брала участь в загальній виробничій праці» і

лише тоді вона «буде мати такий же статус як і чоловік» (Див.: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: ,1980. – Т. 39. – С. 201-202).

ЛІТЕРАТУРА

1. ДАХО. – Ф. р-1010. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 2; Спр. 653. – Арк. 1-10.
2. ДАХО. – Ф. р-1010. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 17-18.
3. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 8-18.
4. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 17-25зв.
5. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 505. – Арк. 12-21.
6. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 1190. – Арк. 2-61.
7. Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии. – Кишинев: «Катря Молдовеняскэ», 1979. - с. 276.
8. ДАХО. – Ф. р-845. – Оп. 3. – Спр. 1208. – Арк. 271-272.
9. ДАХО. – Ф. р- 845. – Оп. 3. – Спр. 2739. – Арк. 82-82зв.
10. ДАХО. – Ф. р-3551. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 2.
11. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 85-87.
12. Коммунистка. – 1921. № 10-11. – С. 17-20; Коммунарка Украины. – 1920. – № 1. – С. 2-9.
13. ДАХО. – Ф. р-408. – Оп. 4. – Спр. 120. – Арк. 4.
14. ДАХО. – Ф. р-845. – Оп. 3. – Спр. 421. – Арк. 2-10.
15. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 505. – Арк. 90-93.
16. Суєтін Т. Н. Що таке нове місто? – К.: ДВОУ-Медвидав,1932. – С. 27 Борисенко М. Будівництво соціалістичних міст. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – С. 30-31.
17. ДАХО. – Ф. р-408. – Оп. 4. – Спр. 322. – Арк. 12; Спр. 120. – Арк. 13.
18. ДАХО р-408, оп. 6; спр. 239 арк. 4-5.
19. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 5.
20. ДАХО. – Ф. р-408. – Оп. 4. – Спр. 322. – Арк. 4.
21. ДАХО. – Ф. р-408. – Оп. 4. – Спр. 322. – Арк. 7.
22. ДАХО. – Ф. р-408. – Оп. 6. – Спр. 239. – Арк. 4-5.
23. За создание истории женщин // Проблемы истории докапиталистических обществ. Ежемесячный журнал под. общей ред. Н.Я. Марра. – 1934. – № 4. – Апрель. – с. 10.
24. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 505. – Арк. 135.
25. Международный женский день / Сборник. Под ред. и с пред. Центрального отдела работниц ЦК КП(б)У. – Х.: Пролетарий, 1927. – С. 75-101; Матеріали до 8 березня 1933 року (для доповідчиків, пропагандистів, агітаторів). – Одеса, 1933. – с. 3; Державний архів Днепропетровської області Ф. р-416, Оп. 4 Спр. 25, Арк. 1-2.
26. ДАХО. – Ф. р-948. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 1.
27. ДАХО. – Ф. р-948. – Оп. 2. – Спр. 192. – Арк. 1-8зв.;
28. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1-2.
29. ДАХО. – Ф. р-865. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 80-80 зв.